

בולטין

המכון לחקר השואה

ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר

מס' 5

טבת תשנ"ג / ינואר 1993

ב ו ל ט י

המכון לחקר השואה

ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר

מס' 5

טבת תשנ"ג ינואר 1993

תוכן עניינים

עמ'

חלק העברי:

2

משלחן המערכת

3

ראיון עם הטיופר אחרון אפלפלד

8

ביקורת ספרים

חלק הלועזי:

1

משלחן המערכת

2

מתקנים ופרוייקטים

3

לימוד שואה בארץ 1992-1990

13

ביקורת ספרים

20

פרסומים חדשים

21

פרסומים

משלחן המערכת

בשנים 1988 ו-1989 הוציא המכוון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר לאור בולטיו אינפורטטיבי בשפה האנגלית. בשנת 1990 הוחלט להוציא מהדורה דו-לשונית אשר יתאר את פעילות המכוון ואת הפעולות בנושא השואה באוניברסיטה כולה. הבולטיו הנוכחי גם הוא דו-לשוני, אך הוא שונה מעט מקודמו במתכונתו: יש בו מדורים אינפורטטיביים נוספים, וכן מדור ביקורת ספריים בעברית ובאנגלית. כן מופיע ראיון שערך פרופ' חנה יעוז ומרגלית רוזנבוֹך עם הסופר אהרון אפלפלד.

בחלקו האנגלי של הבולטיו מופיע דו"ח על פעילות חברי המכוון בשנים 1991 ו-1992, תוצאות הסקר בדבר הוראת השואה באוניברסיטאות בישראל בשנים 1991-1992, ראיונות עם ראש המכוון, פרופ' דן מכמן ועם מלא מקומו בשנת 1991-1992, פרופ' צבי בכרכ. כן כולל החלק האנגלי רשימת פרסומי המכוון אותן ניתן לרכוש דרכו בהנחות ניכרות.

בדבר פרטיים יש לפנות לד"ר יהודית באומל, עורכת הבולטיו, המכוון לחקר השואה ע"ש ארנולד וליאונה פינקלר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52900.

ראיון עם חסופה אחרון אפלפלד

ראיינו:

חנה יעוז ומרגלית רוזנבוּך*

שאלת: מר אפלפלד, מהן שפות הייצירה שלך?

תשובה: כתבתי רק בעברית, אולם עברית אי-גנה שפת אמי. עזבתי את הבית בגיל רך. המלחמה פרצה כשהייתי בן שבע. אפילה לא סיימתי כתה א'. אולם כשהתמה הלחמה ידעתה הרבה שפות: לגרמנית יש לי קשרعمוק, שכן היא שפת אמי. יידיש למדתי, יותר מאוחר (התואר הראשון שלי הוא ביידיש). הייתה תליידי תלמידו של דב סדון) והיא השפה החנויות, אוקראינית - שפה שלישיית, רומנית היא שפה נוספת. כמו כן אני שולט בדיור בצרפתית, באנגלית ובספרדית אבל איןני יוצר בשפות אלו. העברית הפכה לגבוי למעין שפט-אם. אני כותב רק בעברית.

שאלת: מהם "סימני הדרך" הביו-גרפיים שלך?

תשובה: נולדתי בצ'רנוביץ בשנת 1932. כשהמלחמה רצחו את אמי וחזרתי מאבי. הייתה לי בגדתו באוקראינה, בטרנסניסטריה, ובמחנות באזורה אוקראינית. לאחר מכן ברתהי וחתבאתה בעיר או אצל איכרים, עד בוא הרוסים בשנת 1944. כתבתי קצת על כך בסיפור "הכתנות והפסים". ברגע שגileyתי שאני כותב על יהוד, על צילי, ידעת שזה ממשו אחר, זה לא זיכרנו זהה לא אני. כתבתי על ממשו שקורה לגיבורה שיוצרתי. בשנת 1944 נדדתי עם הצבא הרוסי לאורך הארץ - אוקראינה, רומניה, בולגריה, יוגוסלביה ואיטליה. ביוגוסלביה נפרדתי מהצבא הרוסי, ובשנת 1946, בגיל שלוש-עשרה וחצי, עליית הארץ. הגעת אל רחל ינאית. (מקצת מה שקרה לי באותה שנים מופיע בספריו "מכות האור"). שנים הבאות עברו עלי בצבא ובאוניברסיטה העברית (1952-1957). הייתה עיקר תלמידו של סדן. מאוחר יותר שהיתי גם באוניברסיטאות בחו"ל פגון באוקספורד.

שאלה: איך אתה מתייחס ל"נושא השואה"?

תשובה: כשמדבר בכתבה "על השואה", הכוונה לאדם מבוגר, שמלט את האירופים במלוא התודעה. אני חיותי ילד, אינני יודע מה קלטתי. חיותי במקומות רבים ועברו עלי צרות רבות. המודעות התגלתה אצלי בגיל הרמה יותר מאוחר. אני יכול לכתוב על עצמי ולא "על השואה". הדבר לא נמצא אצלי בזיכרון קוונטרי, שניתן למקום וזמן. לדוגמה: חיותי בשירות תחנות רכבת שבו הייתה עלי משך ימים, גורשתי למקום, חיותי גם בגיטאות, אבל אינני זכר איפילו שם של גיטו אחד. שירות אנשים חכוני או אהבו אותו, ואני לא זכר שם אחד. זה קרה בנסיבות שבה חיותי ילד. התודעה שלי נבנתה עם זכרונות התשתית - זכרונות עזומים לפני המלחמה, זכרונות קטת יותר ברורים בעת המלחמה, זכרונות החולכים ומתזקקים אחרי המלחמה. ניתן לדבר על "תודעה" לגבי הגלים 25-20. ברגע שהחלתי לכתוב, כתבה הביאה לתודעה.

שאלה: איך הייתה מגדר את כתיבתך?

תשובה: אני "סופר יהודי", זה התואר הגבוה ביותר שאני יכול ליחס לעצמי. כל דבר היהודי שאירע במאה השנים האחרונות אין זו לי. מה שפומס עד עכשיו לאו רק חלקים. אני רוצה להזכיר מאה שנים היסטוריה יהודית. מן האמונה השלמה, ועד להתרורות לחוטים דקים. עיר הולדי - צירונוביץ - שלטה החסידות. חסבים של חורי היו אנשים דתיים, ואני יכול לנצח בשולי גלימתם. זה גם מה שנתנו לי את הקסם לעולם הזה. לעולם חם לא נתנו לי את המפתח, את המפתח אני צריך לחפש! אני בא מבית מתבולל, שבו כל התארים על היהודים היו שליליים: "מלוכך", "מרושל", ואחר-כך אמרו: "כל זה קורה לנו בגלל שאיןנו יהודים". אני כותב על יהדות המתבוללת, איןני שופט. בספריו "תורה הפלאות", למשל, נקודת התצפית של הכותב ושל הילד נוגעת בחתבולות.

שאלה: דמות חаб ביצירתך נטפסת כדמות חזקה, פטריארכלית. יהודי מתבולל, שיש לו יחס עמוק לתרבות ולנורמות של הסביבה הגויה - האם זו דמות מייצגת?

תשובה: אינני רואה בדמות האב דמות פטריארכלית. בספר "בעת ובעונה אחת" דמות האב היא דמות חלה,ומי שיוודע מה צריך לעשות זו דוגא אשתו. בספר "תור הפלאות" קיימת איבח עצמית בשפע. באשר לשאלת דבר היצוגיות – אני עוסק הרבה מאוד בעולם מtbody, ולא מtoo שלילית. זה עולם של קונפליקטים.

שאלת: היהדות חתבולות ביצירתך מגלת חולשה מזות המלחמה. אין בה כוח פנימי. איך אתה רואה את הדברים כיופין?

תשובה: אני מנסה "לחקור" את תופעת החתבולות. כשאתה שואל מהי התנועה החזקה ביותר של היהדות במאח האחורה – לדעתי, זו התנועה החזקה ביותר של היהדות במאח האחורה, ללא מנהיגות ובלוי משרדים. בטעות אנו מזהים אותה עם תנועה זו או אחרת. החתבולות היא ניסיון לברוח ממסורת פנימית שאינו בה תוכן ומשמעות. ככל שהחתבולות חלה וגדלה, היא התבטאה בפנינה לטיוש או בתפתחות אינטלקטואלית, ואילו היהדות הדתית נתפסה כפנינה לבית-חכנת ולבסוף – "יהודים שחורים". (בספר "בעת ובעונה אחת" תיארתי את הצדיק כדמות חיובית, היודעת הרבה, הוא זקן, ואולי מסכן, אבל זו דמות שאני עוד עתיד לעסוק בה!) אני לא פרטתי ספרים שככתי על החסידות. הדברים בכתביהם, אבל הם מונחים הרבה שנים. פרטתי ספרים, וככל שהייתה בהם יותר נגיעה ביוגרפיה טוביה, הדבר נתנו לי ביחסו שאינני טועה בפרט. רקשתי שנים לעיסוק בהן וחתבולות היא צד אחד של היהדות.

שאלת: האם חזרת לבקר במקום חולדתך?

תשובה: לא. חזרתי לאירופה, חזרתי לנזיפים קרובים, אך לא חזרתי למקום בן נולדתי.

שאלת: חדיות המופיעות בספרים בסיטואציות של "חולה" – כאן בספר "תור הפלאות" – האם הן בגדיר "אב טיפוס"?

תשובה: ככל שאני מתבגר יותר, אני עוסק בתשתית היסודית ביותר: אב, אם, דודים. זה דושיח עם עצמי ועם הורי, אך דושיח לא במובן הפרט, אלא רחוב

ביוור, לעתים אף עמוק: אני עצמי עצמי אין מודיע לו, ואין אפשר לפרש יצירה בלי דו-שיח נמשך עם "דמות האב". לדוגמה: בשלב מסוים, דמות האב ב"תורה הפלאות" הופכת להיות דומה לדמותי אני. לא ויכולת, אלא התקדמות האב הופך לסופר. זה הבסיס - אני מרגיש שזו דו-שיח הנמשך שנים רבות.

שאלת: בשיחתנו אתה מעלה מדי פעמיים "נגיעות ביוגרפיות". כשאתה כותב סיפורים - הנטיה הבלתי היא לכתב ב"גוף שלישי". ואילו ספר המאים שלך כתוב ב"גוף ראשון" - מה הסיבה? תשובה: אני כותב בגוף ראשון כשהענין רחוק יותר, ואילו כשהענין קרובה, אני משתמש בשונו "הוא" כדי לקרב את הרחוק. אני כותב בשונו "אני" - זה כלל בכתבתי, כאשר כותב בגוף ראשון, אני מושב יותר מאשר בגוף שלישי (כמו בספר "תורה הפלאות"), ואילו בספר "מסות גוף ראשון" היה בגדוד תגבורת על מצבים ואנשים.

שאלת: בתחילת כתיבתך נתית לכתב סיפורים קצרים, ואילו מאוחר יותר נוצרת פניה לסיפור הארוך - מהם גורמי השוני? תשובה: כתיבת שלי עברה של תודעה עצמית: מתחילת בתודעה - העրפל גובר. הספר הקצר מרשה לעצמו "ערפל", שהוא אלמנט השירה. ככל שה頓דעה התגברת עזבתי את הספר הקצר. בספר הארוך הקונטורות רחבות יותר. לסיפור הקצר אין צורך בהנקמת יתר.

שאלת: מהם ביווני הכתיבה העתידיים? תשובה: אני מנסה לחקיר מה שנה של חיים יהודים - החל מתקופה שבה שלטה האמונה, ועד להתרופדותה של הרכמה הנקראת יהדות. מה שעשית עד עכשיו, מה שפורותם עד כה - אלו היו רק תמרורים. אני מקווה שהספרים בעשר, חמיש עשרה שנים הקרובות ימלאו את החלל. יש כבר הרבה דברים בכתביהם.

שאלה: מה יחס ל"פָן הַיְשָׁרָאֵל", בכתיבתך?

תשובה: אני רואה עצמי כתופר ישראלי "פר-אקסלנס". רוב האנשים שחווים בארץ חיים שתי מולדות, בשתי שפות, במנטליות מורכבת, ואני חושב שאני מייצג אותם. מי שנולד בדגניה - איןני יכול לייצגו. אדם שחיה במרוקו ונעקר ועלתה הארץ - אני מבין אותו יותר. למעשה, אדם כזה היגר, (לא "עליה") וחויביה עמו מטענים עצומים.

שאלה: מה ישראלי בכתיבתך?

תשובה: כשהאני באתי לארצها, בתל-אביב היוזה-עוד פרדיםם. בשנת 1946 הארץ הייתה ריח קלאי, במשק החסנים חפק הכל למשטה אורהבני - חיפה ועד ירושלים. האוכלוסייה התייפוסית כיום היא יהודית, אינטלקטואלית, מסחרית ולא-חקלאית. כשאתה ארצת בשנת 1946 הדגיש היה על פרדיםם ותקלאות, תקיובך נחשב לאיסטוקרטיה. באשר למושג "ישראליות" - חרי על כך נדבר בעוד מאה שנה. ביום הספרנות העברית מתפרה עם התקשורת. הזמן של האמנות הוא זמן אחר, מה שמרתחש עכשו יכול להופיע באמנות: בעוד שבעים שנה. כשליתטי לארץ היהת/מגמה להאות הכל מזוית הראייה של "הצבר החזק". אני מבין את המגמה, אבל אינני חושב כלל בסך הכל شيئا יסודי - ילידי הארץ נושאים בקשרם את הוריהם.

* מתוך הספר ראיונות עם סופרים ניצולי השואה, הנמצא בחכנה.

ביקורת ספרים

בין ניצוא שלתבת: "ארגון ברית ציון". במלחמת-העולם השנייה, ערך וחקדים מבוא דב לוי, בסדרת "יעוניים במחתרות ובMRI", המכון לחקה המתחנות, אוניברסיטת בר-אילן, 1987 (עמ' 153).

העמידה היהודית בתקופת השואה היא תופעה יהודית שאין לה כמעט הקבלה באוכלוסייה הלא-יהודית. חייחוד מתבטאת גם בתחום הסמנטי. אין היום ביטוי מקובל לתופעה זו בשפות הלועזיות. לעומת משלשים, שנה מחולקים החוקרים בדעתיהם לגבי מהות התופעות "עמידה" ו"התנגדות" – האם הן תופעות נפרדות או שתי פנים לאותו מطبع? בין ניצוא שלתבת: "ארגון ברית ציון" במלחמות-העולם השנייה, שייצא לאור בסדרת "יעוניים במחתרות ובMRI", פורש בפניו חוקרת תולדותיו של ארגון שהתרכז אמונה בפן של ה"עמידה", אך ניתן למצוא בפעילותו גם ניצנים של "התנגדות". הספר הינו בעיקר אוטר מקורות על ארגון א.ב.צ. ("ארגון ברית ציון"), ארגון נוער שהוקם בעיר קובנה ושהמשיך להתקיים בגיטו. ולאחר מכן בעזזה בגומניה. המבוא למורות נכתב על ידי דב לוי, מהמכון ליחסות זמינו באוניברסיטה העברית ומהווה מתרן תיאורי הדן בהקמתו, בפעילותו וביחסו של ארגון.

יחסו של א.ב.צ. נזכר עוד בהקמתו, בזמן הכיבוש הסובייטי של ליטא, ביוני 1940. עוד בראשיתו החליט ארגון לאמץ את סיסמת האיחוד של כל הדבקים ברעיוון הציוני ללא הבדל מוצא מפלגתי (עמ' 12-13). ההחלטה לא נותרה בוגדר סיסמה מרחפת באוויר. זמן קצר לאחר הקמת א.ב.צ., ניתן היה למצוא בו חברים מ"מכבי הצעיר", מ"הנער הציוני", מ"בני עקיבא", מבית"ר" ומ"תנועת ארץ-ישראל העובדת". בין הפעילים הבולטים היו אברהם מלמד, חיים (פימה) רוזן, יצחק שפירא ושלמה שפיר.

פעילותו של א.ב.צ. התרכזה בעיקר בתחום החינוכי זומציאת מקומות מוחבאו לחברים לקרה חיסולו של הגיטו. מבצע יחיד שניתן לכנותו "התנוגדות" היה מבצע "חטיפת הספרים" מהחסני הגימנסיה הריאלית בקובנה, ספרים שהיו עתידיים לשמש את החברים בפעולות התרבותית והחינוךית (עמ' 13). פנו נוסף לפעולות חינוכית היה הוצאה ביטאון "הניצוץ" - ביטאון העברי היחיד שהמשיך לאת לאור (בחשאי) באזורי הכבוש עד סיום של המלחמה ולאחר מכן בקרב שארית הפליטה (עמ' 128-148).

המקור המראשים ביותר מבין כל המקורות המופיעים בספר הוא, ללא ספק, ה"אלמנך" של קבוצת "המעפליים" הצעירה בא.ב.צ. מהשנים 1943 ו-1944. בראשיות אלו באוט לידי ביתו, הביעות העיקריות אתו המודדור היהודי הארגון: תנאי הגיטו המתדרדים, הקמת "הארגון לשחרירת הגנים" (אש"ל), שומר על אחד מקורות המזון החשובים בגיטו (עמ' 79-80) וーム' הפועלות התרבותית בתנאי מצוקה (עמ' 83). בעיות אחרות מוזכרות בקטע העdots: ההצטרפות לפרטיזנים לעומת חניטו למצוא מחים בגיטו (עמ' 118), בעיה הידועה בדרך כלל בכינוי "גיטו מול יער", הפיכתה של תנעת הנוער למלחין עבור המשפחה, וכיוצא בכך. עניין אחרון זה נביא כאן מדבריה של אחת הפועלות:

שבילי א.ב.צ. היה כמו משפחה. נשארתי בלבד עם שלושה אחים קטנים אחרי "הاكتzieה הגדולה" ואז נכסתי לא.ב.צ. וחיתי באח הרבה הביתה אצל בני משפחתי גайл (...). נחמה ברוכסן פעם באח עם פחות אדם אחד, עם גזר אחד (...). (עמ' 122)

dagah זו לפרט היהת אחת התכוונות האופייניות לחברי א.ב.צ., היא בולטת בעדוויות ובמקורות אחד והוא מביא אותה לסודם האmittel של הספר. המגוזן הרחב של המקורות - עדויות, מכתבים, רישומות מתוך האלמנך ו"הניצוץ" - הוא המivid את הספר משאר הספרים היוצאים לאור לאחרונה והמתרכזים בארגזני נוער או בקבוצות אחרות בתקופת השואה. הبات מקורות מאותה תקופה, הכתובים בלשונם

של חברי הארגון ובסגנון של אותה תקופה, הוא המאפשר לקרוא להיכנס לעורם של החברים ולהרגיש את החלב הרוח שלהם בתקופות קשות ומעודדות כאחד. נדגים בקטע קצר שנכתב ימים ספוריים לפני השחרור:

"כל אירופה כבר משוחררת", כותב זרובבל רוזנצוויג ב-3 באפריל 1945. "שליש או יותר שליש גרמניה כבר חופשית, אבל אנחנו קיבוץ נידח בן שמונת אלפי יהודים באובר-בירן עודם חיים חיו עבדים." (עמ' 128)

אך לעומת זאת: "...באים אנו... ומקרים: שעוד לא אבדה תקוותנו ומאמיננו בכל טהר לבנו שניצח ישראל לא ישלם ובטעמים שהגולה בוא תבוא!" (עמ' 78) כאן טמון סודו של א.ב.צ. – מצד אחד הקבוצה נדרת כל אשלה באשר למצוות, אך במקביל לכך קיימים ניסיונו מתמיד לחזק, או לפחות לא לשב תקוות. על אף התפרקותו של א.ב.צ. לאחר השואה טענים החברים שהיא לו המשך בתנועת נוח"ם (נווער חלוצי מאוחד) וב"הסתדרות הציונית האחד" של שארית הפליטה בגרמניה, שהוקמו בשנת 1945. תלוי ועומד הוויכוח בין החברים לגבי ייסודם, אך מעבר ובכורתו של כל אחד מתוך שני הארגונים הללו ובעיקר לגבי ייסודם, אין קורנותו המורכבות האישית של פועל זה או אחר קיימת, ללא ספק, זיקה רעיונית בין א.ב.צ. לבין תנועות האיחוד שהוקמו לאחר השואה.

בספרים רבים מן הסוג הזה הרים לקורא שני אלמנטים להשלים את התמונה – ניתוח פעולתו של הארגון בחשואה לפעולותיהם של ארגונים מקבלים בגיטו קיובנה וגביניות אחרות באותה תקופה, ואפיו: קצר המתאר את קורותיהם של החברים מאז ועד היום. אך אין בדברים אלה כדי להפחית מחשיבותו של הספר, אשר קורע עבורנו אשנב נוסף לתוך עולמו של צעירים חלוצים בתקופת השואה,

מול האויב הנאצי, 1939-1945, לוחמים ממספרים, כרך ג', בעריכת אל"מ (מיל.) גרשון ריבליין, הוצאה ארגון חיילים ופרטיזנים נכי המלחמה בנאצים, בסיווע יד-ושם - רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, תל-אביב תשמ"ו, 640 עמ'.

למעלה מרבעים שנה החלו מאז הובשתה גרמניה הנאצית במלחמת-העולם השנייה, ודור האנשים שחיו את ימי המלחמה והשואה והיו פעילים בה הולך ומזדקן, הולך ומצטמצם. למרות שפע התיעוד שרד מאותה תקופה, ולמרות מבול המחקרים המתפרסם על נושא השואה, עדינו סודותים ונעלמים הבטים ופרשיות רבות. בין כתבי ההיסטוריה בת-זמןנו גוברת והולכת המודעות לחינויות השימוש במאמריהם של היסטוריים "תיעוד בעלה", ולזכות הגדולה שיש להיסטוריון העוסק בהיסטוריה קונטemporנית שמקורו זהה עומד לרשותו - למרות כל הבעיות הכרוכות בו. על אחת כמה וכמה, נכוון הדבר לארגוני ה田野 בתקופת השואה. לפיכך הוחל בשורה האחורה במספר מקומות בעולם, ובעיקר בארץ-ישראל ובישראל, באיסוף שיטתי של תיעוד בעלה-פה על הבטים שונים של השואה, ובכלל זה הקלטות בשיטת הוויידאו. אולם אין אפשרות של החוקרים, ות知己י המחקר העומדים לרשותם, לעשות בכך יותר מאשר מזעירה מהרצוי. לפיכך, יש בספרות הזיכרונות של ניצולי השואה המתפרסמת בממות שונות, ולעתים קרובות בהזאות עצמאיות של המחברים, חסיבות רבה במחקר העתידי.

במסגרת כללית זאת ראוי לציין מפעל מיוחד, שהחלתו לפני כשלושים שנה. בסוף שנות החמשים החליט ארגון החיילים והפרטיזנים נכי המלחמה בנאצים להתחילה בכינוסם ובפרסומם של סיורים יהודים שהשתתפו בכל גוני קחשת של הלחימה נגד הנאצים. כרך ראשון ראה אור בשנת 1961, השני - ערב מלחמת ששת-הימים, ועמה, לאחר הפסקה ארוכה, מתפרסם הערך השלישי. בספר עבר-הקרים מתפרסמים מאותים שלושים, ושםונה סיורים אישיים על השתתפותם של יהודים בלחימה - בכל החזיות, בצלבות של מדינות שונות, ובתנוועות מחרתניות-ופרטיזניות רבות. למרות שה סיורים אישיים, נעשתה בחינת הספר ממש לבדוק את מהימנות המסופר מצד הדיק בפרט האירועים. העבודה כי מומחה למערכות צבאות מזרח-אירופה

בימי המלחמה שותף לצורך בדיקת הבט זה שהוא קשה לאימות ולבירור, מקנה משנה-חשיבות למקור חספי שנתקבל.

ברור, כי אוסף כה גדול של סיורים "קטנים" היה ונשאר בגדר אוסף אנקדוטי, לו לא ניתנה מסגרת אשר בה יכול הקורא לשלב כל סיור. ואכן בראש הספר מובאת סקירה כללית בת שלושים ושניים עמודים מעת שמואל טפקטור, איש יד-ושים, שהתחמזה בתולדות יהודי מזרח-אירופה, ובכלל זה בלחימה היהודית. בסקירתו עומד המחבר בקצת על אופיה של הלחימה היהודית בכלל, וסוקר את חלקי של החיילים והלוחמים היהודיים בצבאות הסדירים שנלחמו בנאצים ובתנוועות המרי והפרטיזנקה. בסופו של הספר מובאת עוד סקירה מסכמת מאות ארקי תימור, ובה מתוונין סיכום טטייטיים על ההיבטים הצבאיים של מלחמת-העולם השנייה. כדי לסייע לקורא להתרצה במאורעות התקופה מצורפים בספר גם לוח של מאורעות מרכזיים במלחמה, שבע מפות של קרבות ותנוועות צבא, ורשימות של דרגות והעיטוריםocabות השונות (פרטים חיוניים הנזכרים לרוב סיורי הלוחמים).

בראשית הופעתה של הסדרה עמדה במרכז הדיוון הציבורי השאלה של הליכת היהודים "כצאן לטבח", וכוונתה הייתה - בין השאר - להיאבק בדיומי זה. לאחרת סוף שנות השמונים שאלת זאת אינה עוד כה מרכזית, כיון שמידע על הלחימה היהודית כבר נפוץ הציבור, נופצו אי-aille מיתוסים ביחס ל"התנגדות" של עמי אירופה בכלל, וכןפו מתראים על ההתנגדות האנושית במצב טרור. לעומת זאת, במרקם רבים עולה לאחרונה שאלה בדבר מניעי ההתנגדות: באיזו מידת התנגדותם של יהודים הייתה גם ההתנגדות מטעמים יהודים? אין ספק, כי בספר שלפנינו מוצע חומר שיכول להועיל לבירורה של סוגיה זאת.

זרח ורחלפטייג, פלייט ושריד בימי השואה, ירושלים, יד-ושם ואות-וועד, תשמ"ו,
עמ' 574.

קשה להגדיר את ספרו עב-הכרס של ד"ר זרח ורחלפטייג פלייט ושריד בימי השואה. האם זהו ספר זכרונות מתוגבר על-ידי מחקר מדעי, או שמא מחקר היסטורי בתוספת זכרונות אישיים? חומר בחירות זה, המuib במקצת על ההיסטוריונים חmensים לחקור את התקופה הרת-האסון המתוארת בפרק שלפניינו, כמעט שאיןנו פוגע במקרה חוטף של העלילה המرتתקת הנפרשת על-ידי המחבר. ד"ר ורחלפטייג – שנמנה עם מנהיגי יהדות פולין בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, זה היה בין הדמויות הבולטות-בציניות הדתיות, המשך שירות שניים – בספר את סיפורה האישי בתקופת השואה ומיד לאחריה, תוד כדי הסרת הרקע למאורעות אגב כך הוא קורע אשנב לעבר נושאים חשובים, שטרם זכו לכיסוי. מצאה בחישטוריה-וגרפיה היהודית של תקופת השואה.

הנושא מרובץ. בספר הוא המאמצים לחציל את פלייטי פולין שברחו לווילנה מיד לאחר פרוץ מלחמת-העולם השנייה, אך מובה בו גם חומר חשוב מאוד ב מגוון נושאים אחרים, כגון: גורלה של הציונות הדתית-בפולין (נושא שאינו עליון אףלו מחקר ראשוני), ניסיונות הסיווע לשארית הפליטה בכלל, וליהודים הדתיים בינויים בפרט, בפולין, במחנות העקורים, ובמערב-אירופה, כולל המאמצים לחצלת יתומי השואה שנmarsו לידי נוצרים. כמו כן בספר ד"ר ורחלפטייג על אזהת ידם של מנהיגי יהדות ארצות הברית בתקופת השואה ומעלה הסברים לכשלונותיהם.

אך חלק הארי של הספר מוקדש, כאמור, לפרשת הניסיונות לחציל את הפליטים היהודיים שברחו לווילנה לאחר פרוץ המלחמה-העולם השנייה, עם כיבושה של פולין על-ידי הרוסים והגרמנים. ראוי לציין, שנקודות השקפותו של ד"ר ורחלפטייג בסוגיה זו-זיהיא בעלת חשיבות מיוחדת בגל-מעורבותו הפעילה-במאמריהם אלה (ומכאן גם נובע קושי מסויים בניתוח המאורעות). בספר לשעטמו כבר נחקר ופורטם, אם כי לא באותה מידה של פירוט כפי שהוא מופיע בספר זה, המשלימים

פרטים. ונתנו נums רבים שחררים במחקרים אחרים על הנושא שהופיעו עד עתה. אך תרומתו העיקרית של הספר היא לא בחומר המשלים המובא בו, אלא בתיאור האווירה ששרה באותו תקופה, בניתו הסיבות להצלחות וכישלונות במאצ'י הצלחה, והחשיבות הנוקבת שעשו חמחבר עם אלה שהיו בני פלו גטא. שלו בשלבים שונים של ניסיונותיו לבצע תכניות הצלחה שונות. ספרו של ד"ר ורhaftיג מלאך במיוחד, בגלל הניתות הבורר והחד-משמעות של פעולות הצלחה, שהביאו להצלת אלפיים אחדים, אך בעצם יכולו להביא להצלתם של אלפיים רבים, וזאת טרומה הרשומה של הספר להיסטוריוגרפיה של השואה. בנקודת זאת ראוי לחתום הספר כתיעים של הסיפור המתואר בספר. המשר העיקרי של ד"ר ורhaftיג הוא "יגעת ומצאת תאמין". מי שニיטה ללא ליאות, מי שהתמיד במאצ'י הצלחה, מי שփש דרך להצלחה והיה מוכן אפילו לחסתכו, השיג תוצאות - אמן לא מושלות, אמן חלקיות במידה רבה, אך בכל זאת תוצאות שהביאו להצלת חייהם. מי שדגל ב"שב ואל תעשה" סופו שנתקע וברוב המקרים נספה.

מספר זה בא לידי ביטוי בצורה בולטת במאצ'ים להשיג ויזות לקוראסאו וליפאן וכן התייר-יציאה מברית-המוועצות. מרגע בוואו ללייטה פעל ד"ר ורhaftיג ללא ליאות לנשות להשיג ויזות שיאפשרו לפלייטי פולין ליצאת מזרח-אירופה. הוא החמיד במאצ'ים למרות שנסיגנותיו היו למורת-דרום של כמה מראשי היישוב ובעיקר הרב חיים עוזר גרודזינסקי, מנהיגת הבולט של היהדות החרדית במזרח-אירופה. כשהשיגו אזרחים הולנדים ויזות לקוראסאו (בימ הקאריבי), היה זה ד"ר ורhaftיג שהגה את הרעיון של השגת ויזות לאו למונדי הפליטים מפולין, תכנית שבسوפו של דבר אכן הצליחה. מאוחר יותר הוא ניהל את המגעים עם השלטונות הסובייטיים על השגת התייר-יציאה מברית-המוועצות, וכן יוזם מבצעים שונים שתרמו להגשת ויזות לארכיות שונות והתייר- כניסה לשנగה. לאורך כל הדרך פעל ד"ר ורhaftיג בוגוד לעמדתם של הפסקנים מכל המהנות. כשהלכו בוילנה על הויזות לקוראסאו והתייחסו אליהן בזלזול מוחלט, הוא ניטה לשכנע שבאמצעותנו ניתן להגר מרוסיה (כפי שאכן קרה). בראשי היישבות התנגדו לניסיונות יצאת מברית-המוועצות על סמך הויזות לקוראסאו וליפאן, פעל ד"ר

ורחפטיג לא ליאוות בנסותו לשכנע אותם. ואת תלמידיהם להגשים בכל זאת בקשות להיתר-יציאה.¹ הקטעים בספר חמתייחסים לפרשיות אלו הם, לדעתו, בין החשובים ביותר, כי הם חושפים את אחת הסוגיות הכוABAות בתולדות ישיבות פולין, פרשה שהזנגה בצייבור היהודי באור אחר למגרא. כוונתי לעובדה הראשית היישובות ברובם התנגדו למאמצים וניסו לשכנע את תלמידיהם שלא להסתכן בהשגת זייזות לקוראסאו וליפאנו והיתרי יצאה מברית-המוסדות. רק ראש ישיבה אחד, הרב אליעזר יהודה פינקל מישיבת מיר, דאג להשיג את המסמכים הדרושים לתלמידיו ואכן כמעט כולן ניצלו בדרך זו. מכל עשרים ואחת הישיבות האחרות שברחו מפולין לוויילנה ניצלו רק קומץ, תלמידים שהמרו את פ' הראשי היישבות, השיגו את המסמכים "המפיקים", ובאמצעותם הצליחו להימלט. פרשה זו, שהפכה במרוצת שנים ב"היסטוריה גאוגרפיה" החרדית ל"נס הצלת ישיבת מיר", היא בעצם הטרגדיה של אבדן עשרים ואחת ישיבות, על חלק מרבנייהם וכמעט כל תלמידיהם. (אני מבדיל בין השניים כי לחם מרבניים היו זייזות לארצות הברית וארץ-ישראל והם ובני משפחותיהם ניצלו באמצעותם, מה שלא היה נכון לגבי התלמידים, שהדרך יחידת להצלתם בפועל הייתה באמצעות זייזות לקוראסאו וליפאנו). ורחפטיג מסביר על מאמציו לשכנע את הרבניים ועל נסייתו לביקור אצל הרב פינקל, על פ' דרישת תלמידיו, כדי לעוזר במאציו השכנוע, מאמצים שאכן נשוא פרי. לאורך כל הדרך כמעט, התנגדו הראשי היישבות לפועלותיו של רחפטיג. במקרה אחד הוא הצליך להשיג זייזות לארץ-ישראל לתלמידי היישבות בתנאי שיתסתפו בשמי נר הכשרה מיוחדת שנמשך שישה שבועות. הרב אלחנן וסרמן-esishtut בראנוביץ' אסר על תלמידיו להשתחוף בשמי נר והאשים את ד"ר רחפטיג בכך שהוא "הורס את תישיבת". תיאוריו של רחפטיג על מצב-הרhot שדר בישיבות ועל עמדתם של ראשי היישיבות הם מלאפים: ביותר ומספקים חומר רב למחשבה. הוא מציין, שבוואן לארצות הברית בשנת 1941, חיבר מאמר מסכם על הפרשה - מעין "אני מאמין" נגד ראשי היישיבות, אך חברו יעקב גריינברג שכנע אותו לא לפרסמו בטענה מסטר ראי-ישיבות-הגיון. לארצונות הברית רק לאחרונה והאשומות של רחפטיג עלולות לפגוע בסיכוייהם לבנות מוסדות תורה אמריקה. חיבורו של רחפטיג לא ראה או רעד היום ויש להציג על כך.

ורחפטיג איינו חוסך את שבתו גם מנהיגים יהודים בעולם החופשי, שמנעו את הצלתם של יהודים רבים כשלא נענו לבקשתיהם של העסוקנים בליטא וביפון, שהתחנכו בפניהם לשלווה כספים כדי לרכוש כרטיסי נסיעה, ויזות וכדומה. גם על נושא זה כתב ד"ר ורחפטיג חיבור עם הגיעו לארצות הברית, אך גם האשומות אלו נגנוו. חתמרמרותו של ורחפטיג בנושא רגש זה, בולטת בזורה ברורה למראות "העטיפה", חמדיות בה מוגש הספר. כך, למשל, הוא מבקר את ועד החצלה של הרבנים בארצות הברית, שמצד אחד הבינו את חשיבותה מבצע החצלה, אך מצד שני, בגלל "הסתగותם היתריה וקנאתם לעזירה ליישבות בלבד, תשומתיהם שאמצעיהם הכספיים יונצלו לטובת פליטים יהודים מחוץ לחוגם, חוסר אמוןם בנו, זמי תכנית החצלה", לא-שיתפו פעולה בזורה מירביה, דבר ש"פגם בביצוע התכנית, הביא לצמצומה, להשתגייה ולדיעתה". מחבר הספר איינו בוחל מלטפל בעיות האJOBות ביותר בקשר למאכז' החצלה. שני נושאים חשובים במיוחד בהם דן ד"ר ורחפטיג הם בריחת מנהיגות היהודית מפולין ובעיית העדיפות בחצלה. בקשר לסוגיה הראשונה ורחפטיג מספר על לבתו האישיים וכן על מצבם של מנהיגים יהודים אחרים, שברחוו יחד אותו מפולין ומיהרו לעלות לארץ-ישראל. הוא, לעומת רוב האחרים, נשאר על משמרתו החדש בליטא ופועל להצלה פליטי פולין. לפי דבריו, "אל תדעו את חברך עד שתגיע למקוםו. קשה ונוראי אין זכות מוסרית לדרש מאדם שיימיד את עצמו בסכנה על הספק שהוא יכול לעזור לוולטו, לציבור. אין נפש נדחית מפני ספק נפש". לעומת זאת אין דיון עמוק על נטיית יהדות פולין על ידי המנהיגים היהודים, קהילה של יותר משלושה מיליון איש שנותרה, בכל גוני הקשת הפוליטית, כמעט ללא מנהיגות ותיקה ומוכרת.

לגביו הבעיה של עדיפות בחצלה, ורחפטיג מוסיף פרטים רבים בקשר למבצעי החצלה השונים ביחס היה מעורב ומאייר מזויות ראייתו את המהלבים הקרים ים בעהlid החצלה. מבחינה זאת מוסיף הספר מידע מיוחד לגבי מרכזיותה, שנכתב עליה רבות מבחינה תיאורטית אך קיים מידע מועט יחסית על מחקרים קונקרטיים.² נושא זה הוא בין הרגישים ביותר בתולדות השואה ולכון תרומת ספרו של ד"ר ורחפטיג אכן משמעותית במיוחד.

לסיכום, פליט ושריד בימי השואה מלא חל גדול בהיסטוריוגרפיה של היהדות הדתית בשואה, ותורם תרומה נכבדה לחבנת מספר בעיות קשות ומוסכמות הקשורות לניסיונות ההצלחה במקומת השואה. אי' לכך יבנו על הברכת יד-ושם ו"אות-וועד" שהברו יחד להוציאו לאור. במישור זה ראיו ציון, שזהו ניסיון ראשון של "אות-וועד", אשר הקם כדי לחקור וללבן את האפקטים הדתיים של השואה ולפרסם מתקר היסטורי, ויש לברך על כך. ראיו שמוסד זה יקדש מאמצים לפרסום מחקרים היסטוריים על היהדות הדתית, ובמיוחד הציוויליזציה הדתית בשואה, לאחר שציבור זה הוזנה עד עתה כמעט לחולוטין, על-ידי החוקרם, מקומות שספרו של ד"ה ורפהציג לא יישאר. עבודה בודדת בנושא זה יישמשマイ' למחקרים נוספים על היהדות הדתית וכן על הנושא המורכב והקריטי של ניסיונות ופעולות ההצלחה במקומת השואה.

אפרים זורוף

הערות

1. Efraim Zuroff, "Rescue Via The Far East: The Attempt to Save Polish Rabbis and Yeshivah Students, 1939-1941", Simon Wiesenthal Center Annual 1, Chappaqua, New York 1984, pp. 153-184;
2. אפרים זורוף, "פרשת היתרי כנישה לשאנחאי ב-1941 - שאלת החעופה בהצלת נפשות", קובץ יד-ושם יג, ירושלים תש"ס, עמ' 256 - 237.
- Robert Rozett, "Aliya from Hungary and the Struggle for Certificates", Studies in Zionism 8 (1987), pp. 90-98.

De Dagboeken van Anne Frank **יומנייה של אנה פרנק**
(With Introductions by Harry Paape, Gerhard van der Stroom and David Barnouw), Staatsuitgeverij, 's Gravenhage 9186/Uitgeverij Bert Bakker 1986, 716p.

יומנייה של אנה פרנק נודע בעולם, מאז פורסום הקטעים הראשונים ממנה, בשנת 1946, כאחת העדויות המعنיניות והנוגעות ללב-ביותן של הגורל היהודי בשואה. הייחוד הוא לאו-דווקא בתיאורים של הרדייפות, אלא בעובדה שהספר מהוווה דוגמא חמסלת כיצד כשרון ספרותי שפרה במתורן נגدع על-ידי הרשע הנאצי. הספר זכה לתרגומים רבים וולערות רבות של מהדורות אלו. משך שנים הועלו ספקות ביחס למחרינות היום, ובשנים האחרונות אף נשמעו טענות מצד מכחישי השואה למי בהם, כי הספר הוא "המצאה יהודית". הטלת הספק במחינות הטקסת התבسطה על אי-התאמות בין מהדורות שונות של הספר בשנים שונות.

לאחר שנפטר אביה של אנה, אוטו פרנק, באוגוסט 1980, הועצמה את החומר המקורי של רשותה של אנה ל"מכון הממלכתי (החולנדית) לתייעוד חמלמה" באמסטרדם. לאחר קבלת החומר והערכות חשיבותו הוחלט להכין מהדורה מדעית,عروכה על-פי מיטב כללי ההדרה של טקסטים היסטוריים, המלאכה נמשכת זמן ניכר, ובמאי 1986 נתרטמה בהולנדית מהדורה ראשונה של הספר עבר-חכרת. עד אוקטובר 1986 כבר נמכרו כעשרים וחמש אלף עותקים של הספר, ובכך נמצאים גם תרגומים לשפות אחרות. עד כה לא ידוע על הכנת מהדורה עברית שלו, ועל כן מן הרואין לפרט במקצת את תוכן הספר.

חלק המבוא של מהדורה זאת כולל מאה תשעים ושלושה עמודים, שבהם יש התייחסות להבטים שונים של היוצרים היום ותולדות פרסומיו.

הפרק הראשון במבוא מביא את תולדות משפחת פרנק, משפחה של פליטים שברחו מגרמניה להולנד באוגוסט 1933, עד למעצרם בידי הגרמנים.

הפרק השני דן בנסיבות המעצר של משפט פרנק ב-4 באוגוסט 1944 באמסטרדם.

הפרק השלישי מנסה לפענח את סיפור ההלשנה שהביא לגילוי מקום מחבואת של המשפחה.

הפרק הרביעי מביא את פרשת הגירוש של המשפחה והשתייה במחנות - מוסטרבורק דרך אושוויץ לברגן-בלזן, שם נפטרה أنها במגפת טיפוס בטוח פברואר או בתחילת מרץ 1945. אחר-כך עוד מובאות בו:Tולדות חייו של אותו פרנק עד מותו. בכך מסתיים החלק ההיסטורי של הספר הדן בהאננה ובמשפחה על רקע התקופה.

ההמשך של המבואה מוקדש לסוגיות הפרטומים השונים, ומבחןות רבות זהו חלום המעניין שבספר.

הפרק החמישי דן ביוםנים של אנה, בספר: "הבית האחורי" שכתבה, ובתולדות תרגומי הספר השונים. ב-12 ביוני 1942, ביום הולocaust הי"ג, קיבלה אנה, בין שאר המתנות, אלבום כתיבת שירים. עוד באותו יום החלה לכתוב בו את יומנה הראשון. יומו זה נמשך עד 5 בדצמבר 1942. בשנים 1943 ו-1944 היא הכינה ליום זה חלומות, וגם השתמשה בכך עמודים ריקים שנותרו בו. הימון השני שלה, שנמצא, עוסק בתקופה מ-22 בדצמבר 1943 עד 17 באפריל 1944. אין ספק שבתקופת הביניים המשיכה בכתיבת יומן (או יומני) אלא שהלה אבד. במהלך שנת 1943 ובראשית שנת 1944 היא כתבה גם "סיפורים ואירועים מהבית האחורי" (מקומות שבו חסיטה המשפחה), ורשימות אלו נשמרו. לעומת זאת השער של הימון השלישי והאחרון שכתבה (במחברת) כתוב: "הימון של אנה פרנק, מ-17 באפריל 1944 עד" – ואין תאריך סיום. הרשימה האחרון בו נכתבה ב-1 באוגוסט 1944. בסוף חודש מרץ 1944 הודיע שר החינוך, האזמנויות והمعدים במלטה הולנד הגולת בלונדון בשידור רדיו, כי לעמו כתיבת ההיסטוריה של העם ההולנדי בתקופה נוראה זו יזדקקו בעתיד לא רק לתעודות רسمיות אלא ל>yומני, דרישות של כמרים, מכתבים של פעילים וכדומה. הוא הדגיש, שיקם מרכז לאומי שיפרסם חומר זה ומחקרים היסטוריים. בעקבות השידור "חסיטה עלייה" שותפה למחרוא, דבריה. היא עצמה החלה לפתח מקווה לפרסום עתידי של יומנית האמיןנה בשרוגותיה בסופרת, או לפחות בעיתונאית. היא אף כתבה ביוםנה, לאחר

המלחמה בדעתה לפרטם ספר שנקרא "חבית האחורי". ואכן, היה תחילה לשכתב מחדש את יומנייה הראשוניים (בדףים פזוריים) ובכך נוצרה גרסה שנייה, בהרי עטה היה הארכיב במקומות אחדים, וקיצרה באחרים, צרפה לעיתים מכתבים מתאריכים שונים מתחם כותרת של תאריך אחד, شيئا שנותר, ועוד. בגרסה זאת מופיעה גם התקופה החסורה בגרסה הראשונה (שנת 1943), וכן אפוא ספק, שאז היה בידיו היום שחרר לאחר מכן. בגרסה השנייה הגיע עד מרץ 29, במרץ 1944. כך נותרו אפוא גרסאות אחדות מפרקי עטה של אנה.

אך בכך לא תם העניין. לאחר המלחמה שב אוטו פרנק לאנטרדים והקשר עם זוג חברים הולנדיים, שהיו שותפים לעסק שלו בעת המלחמה, ואשר חללו לכבז את כל החומר בעת פריצת המשטרת הגרמנית לביתה וזמן קצר לאחר מכן – ולשומר אותו. לאחר שבועות אחדים, שנתרבר בבטחון שנייה ואחותה נספו, מסרו בני הזוג את החומר לאוטו. היה קרא אותו וחכין מיד עותם מודפס של החומר "המוחות" כדי להראותו לקרוביים ולמכרים. הוא השמיט חלקים בלתי מעניינים, העורף אישיות של אנה על אםה, וקטעים שנגעו לאנשים שנותרו בחיים (עותק זה אבד). הוא גם תרגם את העותק לגרמנית, למען בני משפחה שלא הבינו הולנדית, לאחר מכן חכין עותק נוסף של יומנייה של אנה, אך הפעם התב� בעימה, על "הדףים הפזריים" (הגירה השנייה). גם פה נzag כבעותק הראשוני ושינה דברים אחדים, אך לא באופן מהותי. לפניהם ביקש אותו פרנק שיופיע ידיד מזואי נוסף זה, וכך נוצר עותק נוסף. עותק זה שימש אחר-כך את ההוצאה הגרמנית (שנתפרסמה בשנת 1950) והאנגלית (שנתפרסמה בשנת 1952) של היום, אך שונא במקומות אחדים עוד פעם לפני ההוצאה ההולנדית (שנתפרסמה בשנת 1947 תחת הכותרת "חבית האחורי"). מהדורות הצרפתית (1950) הייתה תרגום לא של מהדורות ההולנדית, אך מהדורות האנגלית השתמשו בה בעותק השני, כאמור, וזה במדורות ההולנדית המודפסת. כל התרגומים האחרים בעולם הסתמכו על "מהדורות-אב" אלו. התוצאה היה, שלא די בכך שהוא כתבה בעצמה, למעשה, שלוש גרסאות, אלא שהשל דרכ הטיפול של אביה בחומר וקשרים עם ההוצאות לאור נוצרו עוד מהדורות מודפסות חשובות אלו מלבדו. לאחר מכן עוד הופיעו שתי נוסחאות מומחזות של

היום (בכך מטפל הפרק חישי, של שמו של לפנינו) וסרט. "יומנה של נערה" (-כפי שנקרה הנושא העברי שתרגם בידי, שמואל שניצר ונתפרסם בשנת 1953), היה לרב-מכר עולמי ופורסם בעשרות מהדורות בארץות רבות (הולנד, מערב גרמניה, צרפת, בריטניה, ארצות-הברית, מזרח-גרמניה, שוודיה, איטליה, דנמרק, שוודיה, נורווגיה, פינלנד, איסלנד, ספרד, ארגנטינה, מקסיקו, אורגונזיאן, פורטוגל, ברזיל, יוון, טורקיה, הונגריה, פולין, רומניה, ברית-הומות, צ'כוסלובקיה, יוגוסלביה, יפן, ישראל, הודו, דרום-קוריאה, תאילנד, סין האומנית, דרום-אפריקה, אינדונזיה ובולגריה).

אולם, יחד עם הפיכתו לסמל לשואה, הפך ה"יומו" גם למוקד להתקפות של זרם "מחישי השואה" בעולם. לנושא מעניין זה מוקדש הפרק חשי במבוא, והוא מהויה מרומה חשובה ביותר לחקר פעילותו של זרם זה, אשרזכה לצערנו להצלחות לא מעטות בදעת הקהל בארכות-הברית ובמערב-אירופה בשנים האחרונות.

בסוף המבוא מובאת תמצית של בדיקה גרפולוגית וטכנית של היומנים, שבאה להזים כל טענה בדבר זיווף. להלם זה נוספים צילומים של מכתבים וחלקי יומן של אנה.

החלק השני והעיקרי של הספר (כאربע מאות ועשרים עמודים) מביא את היומנים - הגרסה המקורית, הנוסח המשוכבת של אנה ("הדיינים הפוזרים"), והמהדורה המודפסת ההולנדית ("הבית האחורי", 1947). הם מודפסים באופן מקביל עם העזרות (מעטות) נוחצות - בדומה לדרך החחדה של טקסטים מקבילים עתיקים, כפי שהדבר מוכר לנו לגבי "מקבילות בתנ"ך", למשל. מסקנת מהדירי הספר היא, שפרסום תוכן הטקסטים המלאים של אנה פרנק בשנת 1986 אינו מביא לשינוי, ברושם שנתקבל בשנת 1947, עם הפרסום הראשון; בכך חכל מדובר בדוק רק יותר ובמתקנים נוספים מעטם. אולם ברור, כי הובחרו כל השפוקות שהועלו במשך הזמן ברגע- ען יומו, והוא נוח לפנינו טקסט היסטורי אישי, מהדורה מדעית, היכולה לשמש מופת לספרות מקצועית על השואה. זהה זכות גדולה למחדרים, שהוטיפו

ונכתבו גם מבוא קרייא ורב עניין, המהווים למעשה ספר לעצמו. הם אכן חסיגו במלואה את המטריה שהציג שר החינוך והمعدן הולנדי ד"ר א' פאיס, כשתיל בשנת 1981 על "המכון הממלכתי לטייעוד המלחמה" את משימת הפרטום:
"בפרטומו של היום אני רואת גם מתו כבוד לאנה פרנק ולינור מלילו הילדים היהודיים שנרצחו במלחמה העולמית השנייה".

דו' מכמן

ג'ורג' קליר (קלאר), הוואלט האחרון בוינה, חורבנה של משפחה 1842-1942, הוצאת ידיעות אחרונות, תל-אביב 1987, 247 עמ'; תרגום: שלמה גונן,
עריכת לשונית: ציפורה שפירא.

הספר, שנתרפס במקורו באנגלית (1981) ויצא לאור גם בגרמנית (1984), עוסק בקורותיה של דגם-משפחה מרכז-אירופית במשך ארבעה דורות. אדם מן השורה יקרא את הספר בחתניינות רבה, אך יליד וינה או מרכז-אירופה יעיין בו בהתרgesthet גיטה. חיצירה אינה מתימרת להיות מדעית, אלא היסטורית-פופולרית. היא מורכבת מזכרונותיו האישיים של המחבר ומונתקירות הגייאולוגיות-שערך על משפטו - כל זאת על רקע המאורעות המדיניים, שאותם מנתח הספר על יסוד הביבליוגרפיה העשירה המופיעה בהוצאה האנגלית. (במהדרת העברית חרים הרשימה הביבליוגרפית ופתח השמות.)

סגןנו המחבר, לפחות במהדרה האנגלית, הוא שיוצר של חכמה יהודית עם אלגנטיות של ג'נטלמן וקסם הויני נאי, שabd בולדתו ללא שוב. בחלק הראשון (עמ' 9-77) מסופר על הקדם-היסטוריה של המשפחה, לפני לידת המחבר, באמצעות תמהה היית עד שנת 1919, אך חלק זה מתייחס בהשלכת מבט קדימה למלחמת העולם השנייה, כאשר הספר משרת בצבא הבריטי. בחלק השני (עמ' 175-78) מתוארת התקופה משנת 1919 עד 11 במרץ 1938, יום כניסה הצבא הגרמני לאוסטריה, אך חלק זה מתייחס לביקור הספר בדירתו הוריו, שאיןם כבר בחיים, שלושים שנה לאחר המלחמה. החלק השלישי של הספר כולל את התקופה מ-12 במרץ 1938 עד

שלושים ושתיים שנים לאחר המלחמה, אך תחילתו במקלט האחרון של הורי המחבר בדורות-צՐפת (עמ' 176-243).

דוקא טכנית חזיג-זג הופכת את חסיפותם למעניין, מבלתי שהחות נטע ומלוי, שטף חסיפות מקופח. הסופר מאפיין את התגובה בין שתי מלחות-העולם על-ידי ציטוט מהי הוגי-דעתות כמו סטפאן צויג ואחרים, ואך מנתה את אישיותם וגישתם של מדינאים שפעלו באותה תקופה ובזו שקדמה לה; אך בעיקר הוא מקדים את תיאוריו למשפחתו, אשר חוליותה נטה את מסגרת שמירת המצוות. לדבר היחיד שנשאר בזיכרונו הסופר מילדותו, במישור המסורת, הם הפרחים שנתקבש להביא לסבתו, אשר התפללה ביום הבכורים, באולם שנשבר לימים הנוראים לתפילה היהודים שלא התפללו כל השנה, ואשר שימש כרגע לקונצרטים (עמ' 168).

משפחתו של המחבר ראה עצמה כאוסטרית-שבאוסטרים, וכך, נדמה לה, נראה גם בעיני סביבתה. כאשר הבן ג'ורג' קורא לאביו "טאוא" (בײַידיש - אבא), מלה שקלט מי-שם, פורץ אבינו בкус (עמ' 87). על השאלה האם הבדילה האוכלוסייה הנוצרית בין היהודים המתבוללים ובין היהודים גאליציים, שבאו כפליטים בימי מלחמת-העולם הראשון מшиб המחבר: "ידעתו לבנו, שהגויים, הנהגים בנו כבוד, ולעתים אף מתרבטים בפנינו, איןם מבחינים בחנה של מש-בינו לובשי-חקפות, דובר היידיש, מגדי היפות המסתסלות, ובין היהודים ההדרורים בלבושים, דוברי גרמנית מושחת, מגולחים למשען, היושבים בתמי-חופה המובחרים של זינה, דוגמת בני קלאר...". (עמ' 87). חייהם של בני המשפחה עברו בין ביצור מעמדם, ביקוריהם בתיארויות וב奧למי אופרה, וקריאת ספריהם של סופרי חתוקפה הידועים, הנועה חילק את חיינו בינו לימודים, סיפור וביולוגים, מבלתי לחוש שהמאורעות הפוליטיים, המתרחשים בסביבתם ובmediנה שכנה, עלולים לмотט את הקruk תחת רגליים.

כלא מטפל בהרחה רמה בתולדות אוסטריה מאז תקופת פראנץ יוזף ועד לתקופה הנאצית, ודן בתמורות הפוליטיות שהתרחשו באותה שנים. הוא סוקר במיוחד את ימי הרפובליקה הראשונה ואת שלטונו של דולפוס וושונינגן. בזמן שלטונו של Dolffus, ולאחר שנרצה על-ידי נאצים, בימי ירושה ד"ר קורט פון שושנינגן, מצינו המחבר, כי היהודים כופחו במרקם רבים רק באופן אישי, אך לא שרה אנטישמיות מבוססת על חוקים. "למען האמת גם לו היינז פוקחים את עינינו, לא היינו יכולים לראות הרבה רמה, משומש שחכחות על חוק עדינו היה רשותם בדיון טמייה כמעט", מעריך הסופר (עמ' 124). מה שנעשה לייהודים במדינתו של היטלר על-ידי החוק – נישול מקומות העבודה – נעשה באוסטריה בדרך שריםות, ובמרקם שהחוק לא נפגע. היטלר הכין את סיוף אוסטריה החל משנת 1936. נאצים אוסטרים, לרוב בני-נווער ומובטלים מעבודה עקב המצב הכללי, קיבלו הנחיה והדרכה מעבר לגבול הצפוני. באותו זמן הוסיפו היהודים האוסטרים, ובמיוחד הנעור, לאכلس את אלמות הבידור. לגבי ערב כזה, ב-21 בדצמבר 1937, כותב הסופר: "איינני חשב, שאני טועה בהשערה, שקדם שלפניהם של מאות ערבי-מהנה, ישבו שליש הצופים בהצגה מאחרי גדרות ותיל מחושמת של מחנה-ריכוז" (עמ' 156). ימים אחדים לפני ה"אנשלוס" רוקד-המחבר, אז בן 17, את ה"וואלס האתרון בוויינה" עם חברתו, שעתידה להיות אשתו – למרבה האירוניה באותו "בית קונצרטים" שבו נהגה סבתו להתפלל בימים הנוראים. עם סיוף אוסטריה הכל השטנה. יהודים חוכו, עוננו והושפלו, ורבים אף הומרו. ידיזה של אם הסופר, זלמה אורנשטיין, אומרת לה אחרי הफגיעות הראשונות במשפחה: "אמר לי, סטלה, על מה נהגנו לדבר עד כה? משרחות, ילדים, שלמות, מזון?" באיזה עולם חשבנו שאנו חיים? (עמ' 175). חyi היהודים הופקרו, והאנטישמים האוסטרים ניצלו זאת עד תום על מנת לטוחות ולשוד. את האידיאולוגיה הנאצית רק מעתים תבינו. كلאר מתאר בספרו את המהלך השוני של היטלר לאחר סיוף אוסטריה. מצפונו של המחבר עמוק עד היום. הוריו שקו לहגר לאירלנד, שם זומנה לאביו משרה כפועל סרגה, אך הבנו לחץ להגר לצרפת, כי שם יוכל האב להמשיך כפקיד בנק, אם כי יותר (עמ' 217, 229, 143). הוא עשה זאת כדי להרחיק את אביו, שהתנגד לנישואיו עם ידידתו ליזל.

בדעתו היה פועל לסייע ליליאן לעבר מרים, שלשם נמלטה לאירלנד, שאליה חיגר בטרם עבר לאנגליה. חורי המחבר וגבור הספר התהבאו לאחר כיבוש צפת על ידי הגרמנים בדרום הארץ זו, שם השיגה אותה הרעה. אירלנד ואנגליה המרותקות ניצלו מציפורני הנאצים.

חיצוניות המהדרה העברית היא מצודדת לב, אבל כבר במקור שוגה המחבר במקומות אחדים בספר (סטנסלובב מעולם לא השתגכה לבוקוביינה, אלא לא גאליציה; גאליציה סופחה לממלכת האבסבורג כתוצאה מחלוקת הראשונה [1772] ולא בעקבות חלוקה שנייה [1793] [עמ' 169]; הרצל לא היה "היהודי המתבולל, האינטלקטואלי ובשל החשפה הראשונית" שדגל בראיווןלאומי הייחודי [עמ' 91] קדם לו משה היט, שהקים את מפלגת הפועלים בגרמניה, והיה רבם של קארל מארקס ופרידריך אנגלס. מהדרה העברית יש גם שורה של שגיאות דפוס (כגון קלוגוצ'ניק במקום קלוגוצ'ניק [עמ' 48], נירנברג ולא נירנברג [עמ' 139] ושגיאות לשון).

המחבר מפטיר בדברי וולטר: "ההיסטוריה אינה חוזרת על עצמה, אך האדם עושה כן תמיד". באפילוג כותב המחבר, שהאנטישמיות הגזענית היא בינהומית ולאו-דווקא תופעה גרמנית (עמ' 245). אדרבה ואדרבה, מדוע לא הגיע ג'ורג' קליר (קלאר) למסקנה האחראונה הבלעדית ולא למד את הלך מן ההיסטוריה, שמקורו של יהודי הוא בין בני-עמו במדינת ישראל? كانوا לפחות יכול הוא להגן על עצמו במסגרת ריכוז לאומי חזק ומוצק.

יוסף קרנייאל

Bulletin

of the

Arnold and Leona Finkler

Institute of Holocaust Research

No. 5

January 1993/Teveth 5753

B U L L E T I N

of the

Arnold and Leona Finkler

Institute of Holocaust Research

No. 5

January 1993/Teveth 5753

Table of Contents

English Section:

	<u>page</u>
From the Editor's Desk	1
Research and Projects	3
Holocaust Studies in Israel	7
Book Reviews	13
Newly published	20
Publications	21

Hebrew Section:

From the Editor's Desk	2
Interview with Author Aharon Appelfeld	3
Book Reviews	8

From the Editor's Desk

We are pleased to present the fifth Bulletin of the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research. This issue of the Bulletin is a bilingual one and includes many of the sections appearing in previous ones, such as that on "Holocaust Studies in Israel" for the years 1991-1992. The Hebrew section of the Bulletin contains an interview with author Aharon Appelfeld. Finally, this issue of the Bulletin contains selected book reviews in both the English and Hebrew sections.

Since the publication of our last Bulletin, the Institute has continued its public activities. The Interdepartmental seminars were held throughout the year, coordinated, as in previous years, by Dr. Chava Eshkoli. On November 19, 1991 Prof. Michael Cohen (Bar-Ilan University) spoke about Churchill and the Plan to Bomb Auschwitz. On December 10, 1991 Prof. Haim Genizi (Bar-Ilan University) lectured on the rescue activities of Bnai Akiva in Hungary during the Holocaust. On March 17, 1992 Dr. David Bankier (Hebrew University) spoke about the Germans and the knowledge regarding the annihilation of European Jewry. On April 28th Dr. Chana Yaoz (Bar-Ilan University) delivered a lecture about the Holocaust in Israeli Literature. On May 19, 1992 Prof. (Emeritus) Leni Yahil (Haifa University) spoke about the Final Solution - Ideology and Politics. This last lecture was held on the occasion of Prof. Yahil's 80th birthday.

Our researchers have continued their projects and delivered lectures at several Israeli and international symposia. Furthermore, work has

progressed on the proceedings of the various conferences, held by the Institute since 1986. Information regarding the Institute's research activities appear in the "Research and Projects" section of the Bulletin.

During the 1991-1992 academic year, Prof. Dan Michman, Chairman of the Institute was on sabbatical leave at the University of Toronto. During that time, Prof. Zwi Bacharach served as acting Chairman of the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research.

In conclusion, the entire staff extends their congratulations to Zippi Berman, secretary of the Finkler Institute on the occasion of her daughter's birth. They also extend their sincere wishes for a speedy and complete recovery to Prof. Nathaniel Katzburg, Chairman emeritus of the Finkler Institute.

Dr. Judith Tydor Baumel

Editor, The Bulletin

Research and Projects

* Prof. Dan Michman, Chairman of the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, spent the 1991-1992 academic year on sabbatical leave in Toronto. During this year, Prof. Michman taught at the Department of History at the University of Toronto and participated in several international symposia. The first, On Dutch Jewish History, was held in Jerusalem in November 1991. A second symposium on the relationship between Germany, Israel and the North-American Jewish community 50 years after the Holocaust took place at Johns Hopkins University in Washington D.C. in December 1991. In April 1992 Prof. Michman participated in a national symposium on Revisionism and the Holocaust held at Millersville University, Pennsylvania. In May 1992 he was in Amsterdam on the occasion on the publication of the major volume, *Pinkas*, on the history of Dutch Jewry (which he wrote together with his father, Dr. Jozeph Michman and the late Hartog Beem. During the year Prof. Michman prepared several articles on various aspects of Holocaust Historiography.

* Dr Judith Tydor Baumel has expanded her study of the "Beth Jacob" Institutions during the Holocaust to include various aspects of Jewish women's lives during that period. She prepared German and English versions of her paper on mutual assistance among observant women during the Holocaust. She also began a study on the ultra-orthodox response to the armed uprisings in the ghettos, whose results will be discussed in a paper which will be presented at the Conference on the Armed Uprisings During the Holocaust which is to be held at the Ghetto Fighter's House in April 1993. In April 1992 her book *A Voice of*

Lament was published by Bar-Ilan University Press. She has also coordinated the editorial board of Keshev 2, a research publication of the Institute. During the 1991-1992 academic year she also continued her study of Kibbutz Buchenwald, the first hachshara kibbutz to be founded in Germany after the Holocaust.

* Dr. Chava Eshkoli continued her project on "The Mizrachi and the HaPoel Hamizrachi Facing the Holocaust". She completed the section dealing with Dr. Joseph Burg's activities in Geneva during 1939 and 1940. She is now working on the activities of Mizrachi leader Arieh Handler in Britain between 1938 and 1945. In addition to coordinating the Interdepartmental Seminar, Dr. Eshkoli completed the final corrections on her book Mapai and the Holocaust 1939-1942 which will be published by Yad Yitzhak Ben-Zvi of Jerusalem. Dr. Eshkoli's articles were accepted for publication in Studies in Zionism and HaZiyonut.

* Dr. Joseph Karniel continued preparing a guide to a bibliography about Orthodox Jewry in Austria between the two World Wars.

* Dr. Yehuda Ben-Avner, who had completed the preparation of a detailed card catalogue of material dealing with Orthodox German Jewry from the orthodox weekly Der Israelit, translated the material into Hebrew. It was then published in booklet form as a reference work for scholars. He also included a comprehensive explanatory article in the booklet. Dr. Ben-Avner completed his study of antisemitism in the Weimar Republic and a study of most of the Rabbis of the Adath Jeshurun Congregation in Frankfurt a/M between 1926-1929. Dr.

Ben-Avner also published an article containing the text of a lecture he delivered in 1988 at Yad Tabenkin about Jewish education in Nazi Germany. The lecture was delivered at a conference held on occasion of the 50th anniversary of "Kristallnacht". Finally, Dr. Ben-Avner assisted Dr. Chava Eshkoli in her research by translating much of the correspondence upon which her study of the Mizrachi is based, from German to Hebrew.

* Dr. Penina Meizlish completed writing the introduction to her book on Viktor Hayyut, an important Jewish personage who served on the Lvov (Lemberg) City Council during the 1920's and 1930's. She also completed her research about the Mizrachi and the Tova Va'Avodah movement in Poland and the movement's rehabilitation after the Holocaust (1944-1949). Dr. Meizlish also delivered a lecture in Givat Haviva about Rabbis During the Holocaust. The lecture was delivered at a conference about Jewish leadership during the Holocaust.

* Mrs. Rivka Knoller has continued collecting material for the project on The Holocaust in the Eyes of the Orthodox among the D.P.'s. under the guidance of Prof. Gershon Greenberg, (American University, Washington), a research fellow of the Institute. She is also continuing her project on the Denial of the Holocaust; a third, updated edition has been completed. The former edition has become a much publicized and quoted item.

* Mrs. Zippi Berman coordinated the secretarial workings of the Institute and spent part of the year on maternity leave. During her

leave the Institute's secretariat was coordinated by Mrs. Esther Drenger.

* Mrs. Ruth Berkeley assisted by Mrs. Esther Drenger continued cataloging and arranging the Institute's library.

Holocaust Studies in Israel 1990 - 1992

Various Holocaust related topics are presently being taught in six Israeli universities: The Hebrew University of Jerusalem, Haifa University, Tel-Aviv University, Bar-Ilan University, Ben-Gurion University of the Negev and the Open University of Israel. Courses on the Holocaust are also being taught at the Kibbutz Seminar - Teachers College in Tel-Aviv and at the Ef'al Seminar. The previous issue of the Bulletin contained information regarding Holocaust studies in Israel between 1983-1987. In this issue we present the continuation of this survey, covering the years 1990 to 1992. Our survey includes a listing course titles, names of lecturers teaching these courses, type and length of course, framework in which it is taught.

Key to tables

S	Seminar		
L	Lecture		
T	Tutorial		
W	Workshop		
CJ	Institute of Contemporary Jewry		
JH	Jewish History	JP	Jewish Philosophy
GH	General History	F	Folklore
HS	Holocaust Studies	EYS	Eretz Yisrael Studies
ED	Education		
HL	Hebrew Literature		
PS	Political Science		
IHS	Institute of Holocaust Studies		
SW	Social Work		
LY	Limudei Yesod (Introductory courses in Judaism)		
TT	Teachers Training		
BA	Bachelors Degree		
MA	Masters Degree		
u	unknown		
y	yearly		
s	semester		
t	trimester		

For example: a course listed as: S/2hr.y CJ/MA

is a Seminar given for two hours a week as a yearly course at the
Institute of Contemporary Jewry in the Master's Degree program.

Correction

Addition to report of University Studies on the Holocaust 1990, 1991.

Bar Ilan University

1990-1991

Dr. Chava Eshkoli	From Antisemitism to Holocaust	LY	y/2	50
Dr. Chana Yaoz	Teaching Holocaust Literature	L	s/2	60

1991-1992

Dr. Chava Eshkoli	From Antisemitism to Holocaust	LY	y/2	60
Prof. Zwi Bacharach	The Development of Nationalism in Europe	GH	s/2	25
Prof. Zwi Bacharach	Nazism	GH	y/2	100
Dr. Chana Yaoz	Teaching Holocaust Literature	L	s/2	70

1991-1992

The Hebrew University of Jerusalem

<u>lecturer</u>	<u>topic</u>	<u>type/length</u>	<u>dept. no.</u>
Prof. Y. Gutman	Diaries and Memoirs as Historical Sources	S/2hr.s	CJ/MA
Prof. Y. Bauer	Selected Research issues on the Holocaust	S/2hr.y	CJ/MA
Prof. Y. Bauer	Rescue during the Holocaust	S/2hr.y	CJ/MA
Prof. Y. Bauer	The Holocaust in Film and Television	L/2hr.y	CJ/MA
Dr. Y. Luschitsky	Forms of Jewish Leadership during the Holocaust	S/4hr.s	CJ/MA
Dr. D. Bankier	Towards the "Final Solution"	S/2hr.y	CJ/MA
Dr. S. Ezrahi	Agnon, Applefeld, Pagis and Grossman - the Holocaust in Hebrew Literature Memory	S/4hr.s	CJ/MA
Dr. D. Ofer	Zionism and the Yishuv during the Holocaust	S/2hr.y	CJ/MA
Dr. D. Ofer	Teaching the Holocaust in Israel and the Diaspora - selected issues	S/2hr.s	CJ/MA
Dr. D. Ofer	Teaching the Holocaust in Israel and the Diaspora - educational aspects	S/2hr.s	CJ/MA
Dr. H. Lavsky	Jewish Life in Germany after the Second World War	S/2hr.y	CJ/MA

Dr. D. Ofer	Selected issues of the Holocaust	LT/2hr.y	CJ/BA
Ms. I. Rosen	The Holocaust and Research	L/2hr.s	F/BA

Tel Aviv University

Prof. D. Diner	Europe Between the Wars	L/2hr.s	GH/BA
Dr. M. Meisel	Society, Government and Culture in the 20th Century	T/4hr.s	GH/BA
Prof. Y. Roi	Society, Government and Culture in the 20th Century	T/2hr.s	GH/BA
Prof. A. Shai	Society, Government and Culture in the 20th Century	T/4hr.s	GH/BA
Prof. H. Shamir	Society, Government and Culture in the 20th Century	T/4hr.s	GH/BA
Dr. M. Meisel	Society, Government and Culture in the 20th Century	T/4hr.s	GH/BA
Dr. F. Stern	Society, Government and Culture in the 20th Century	T/4hr.s	GH/BA
Prof. D. Diner	Society, Government and Culture in the 20th Century	T/2hr.s	GH/BA
Dr. F. Stern	Berlin 1900-1945	S/2hr.s	GH/BA
Dr. F. Stern	Germany and the World Powers after WWII	S/2hr.s	GH/BA

Bar-Ilan University

Dr. C. Eshkoli	From Antisemitism to Holocaust	L/2hr.y	LY/BA

Prof. Z. Bacharach

Dr. C. Yaoz

Haifa University

Dr. Y. Weitz	The Political and Military Struggle	LT/4hr.s	BA/EYS
Dr. A. Cohen	Fascist Movements in Europe Between the wars	L/4hr.s	GH/BA
Dr. A. Cochavi	Rehabilitation in Europe after WWII	L/2hr.s	GH/BA
Dr. A. Cochavi	Germany under National Socialism	L/4hr.s	GH/BA
Dr. A. Cochavi	The Historiography of WWII	L/2hr.s	GH/BA
Dr. A. Cochavi	Policies Regarding War Criminals	L/2hr.s	GH/BA

Ben-Gurion University

Prof. S. Redlich	The Totalitarian Leader in the 20th Century	S/4hr.s	JH/BA
Prof. D. Lasker	Philosophical Reactions to the Hol.	L/2hr.y	JH/BA
Dr. R. Liberlas	The History of Jewish Education from the Enlightenment to the Holocaust	L/4hr.y	JH/BA
Prof. Y. Oppenheim	Hehalutz in Poland Between the Wars	L/2hr.y	JH/BA
Prof. Y. Oppenheim	The Jews in Poland Between the Wars	L/2hr.y	JH/MA
Dr. R. Liberlas	From Emancipation to Holocaust	L/2hr.y	JH/MA

The Open University of Israel

Dr. D. Michman/ Days of Holocaust and Reckoning L+T/y BA
Dr. Y. Weitz/ (self study from booklets, 1800 pages,
Mr. G. Greif/ symposia, movies).
Dr. J. Baumel

Seminar Hakibutzim

Mr. A. Atzili/ U. Lapidot/ General Holocaust Course L/2hr.y HS
Dr. A. Horowitz
Dr. N. Keren Teaching the Holocaust in Israel L/2hr.y JH
Mr. A. Horowitz Rescue During the Holocaust L/2hr.y JH
Mr. U. Lapidot Concentration Camps and L/2hr.y JH
Extermination Camps

Ef'al Seminar

Dr. J. Baumel Dilemmas of the Holocaust L/2hr.s HS

Book Reviews

Yehuda Ben-Avner, **Vom orthodoxen Judentum in Deutschland zwischen zwei Weltkriegen**, Hildesheim 1987, 100p.

In the span of 100 pages, Ben-Avner describes and analyzes several major issues concerning orthodox German Jewry between the two World Wars. Relying primarily on archival collections of rabbinical inter-war correspondence, he describes the history, framework and divisions of German-Jewish orthodoxy, its relationship towards Germany, towards Liberal Judaism and finally, the internal problems of this group. The sections dealing with the activities of the orthodox German-Jewish rabbinate during the Hitler era are of particular interest. The problems surrounding ritual slaughtering (p.72), educational activities (p.87) and anti-Jewish legislation such as the requirements that Jews add "Sarah" or "Israel" to their names in 1938 (p.90) are examined through the eyes and via the activities of orthodox rabbinical figures such as Rabbis Esra Munk, Isaak Unna, Jacob Jehuda Hofmann, Jacob Horowitz and Yechiel Jacob Weinberg. The phenomenon of political-religious zionism among German-Jewish rabbinical leaders is also discussed in depth.

Ben-Avner's slim volume is written in a clear, readable style which will certainly appeal to a wide readership. Footnotes are kept to a minimum and are usually limited to references or biographical details of rabbinical figures referred to in the text. These laconic references, however, often only whet the readers historical curiosity

and it is unfortunate that more information is not provided. Although Ben-Avner explains why he limited his sources to rabbinical correspondence and newspapers of the period, the study might have benefited from the use of additional archival material and oral documentation. Finally, it would have added greatly to the books usefulness had a limited number of appendices and original documents been included.

The limited scope of this volume, both in terms of length and topic, does not lend itself to an in-depth examination of all facets of orthodox Jewry life in Germany during the two decades prior to the outbreak of the Second World War. Indeed, it was not the author's intention to do so. Yet even in this circumscribed study, Ben-Avner has broken ground and charted a pathway for future research on a topic of major significance in modern Jewish history.

Judith Tydor Baumel

German Antisemitism and Central Europe in the 1930's

(Gerhard Vilsmeier, Deutscher Antisemitismus im Spiegel der oesterreichischer Presse und ausgewaehler Zeitungen in der Tschechoslowakei, Ungarn, Rumaenien und Jugoslawien. Die Jahre 1933 bis 1938, Peter Lang, Frankfurt a/M, Bern, New-York, Paris, 1987.)

The central and east-central European countries - Austria, Czechoslovakia, Hungary, Yugoslavia and Romania - had a special relationship with Germany. As parts of the Habsburg Empire, they

belonged to the German Kulturkreis, and owing to their place in Nazi political and territorial aspirations, during the 1930's, they came under increasing German influence, or, in the case of Czechoslovakia, under German threat. The precarious position of these countries in relation to Germany also entailed a careful and circumspect attitude on the part of their press vis-a-vis German antisemitism. This attitude is examined by Gerhard Vilsmeier in his study of German antisemitism during 1933-1938, as reflected in the Austrian press and in selected German language newspapers in the above mentioned countries.

The great variety of the Austrian press - in Vienna alone 26 daily newspapers - included numerous papers with anti-Jewish tendencies, some of them outspokenly antisemitic. But even the liberal papers, chief among them internationally renowned Neue Freie Presse, did not adopt an unequivocal stand against Nazi antisemitism. The author concludes that "through its hesitating attitude the Austrian press was an accomplice to the incorporation of the country by Hitler's Germany". (p. 228).

An attitude of restraint in reactions against Nazi antisemitism was evident on the part of German language newspapers in Czechoslovakia (Prager Tagblatt), Hungary (Pester Lloyd), Yugoslavia (Morgenblatt), Romania (Bukarester Tageblatt). Each of these papers fulfilled a unique role in the local press, as a representative foreign language newspaper and as a semi-official organ of the government. This position obviously affected editorial policies in direction of caution and restraint with regard to Germany. The Prager Tagblatt circumvented

these limitations by publishing critical reactions which appeared abroad; the Pester Lloyd printed German news agency reports on the measures against the Jews, along with reports of western agencies. In cultural matters, such as the burning of books by Jewish authors, the Pester Lloyd adopted a clear critical attitude, at least until the mid-1930's. On the whole, however, all these papers had to conform to government policy towards Germany and to be extremely careful in their reaction against German antisemitism.

Nathaniel Katzburg

Antisemitism in Hungary

Rolf Fischer, Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939. Die Zerstoerung der magyarisch-juedischen Symbiose. Suedeuropaeische Arbeiten. R. Oldenbur Verlag, Muecnen 1988.

Hungary occupies a unique position in European antisemitism as one of the first countries where attempts were made, as early as the mid-1870's, to formulate an anti-Jewish ideology in political terms. Ever since Hungary was one of the countries where antisemitism persisted, through different phases and various degrees of intensity, for eighty years, until the mid-twentieth century, and beyond. The present work comprises the history of those eighty years.

As the title indicates, the author regards Hungarian antisemitism as a development in stages, each with its distinctive features. A main thesis of the author is that there existed a Magyar-Jewish symbiosis,

singular in East-Central Europe, and that the history of antisemitism in Hungary is the history of the destruction of that symbiosis. Whether the Hunarian-Jewish connection comes under this term, is open to question. Symbiosis is defined as a permanent union between two organisms, each of which depends on the other for its existence. This was hardly the case in Hungary; but the author is right in pointing out that the relations between Magyars and Jews in Hungary in the last decades on the nineteenth century were closer than in any other country in East-Central Europe. Thus evolved a co-existence, for the mutual benefit of both Jews and non-Jews.

Hungarian antisemitism falls into two distinct periods: the dualist era of 1867-1918, and the inter-war period. The first is characterized by the emergence of antisemitism as an ideology and subsequently as a political party. Antisemitism appealed mainly to the classes threatened by the social and economic changes effected by the capitalistic development. In addition, antisemitism failed to reach broader masses because the Jewish question was not an existential problem in Hungary. It was perhaps because of its limited appeal in Hungary that antisemitic leaders sought successes abroad, and they played a leading role in the attempts to establish an international antisemitic movement in the 1880's.

The turning point in the relations between Jews and non-Jews came during the immediate post-war period, in 1918-1919, when the revolutions and the partition of the historic kingdom also disturbed the balance of co-existence between the two peoples. Henceforth, and throughout the inter-war years, antisemitism played a major role in

Hungarian politics and social life. It was during this period that antisemitism became a state policy. This was a gradual process, which culminated only in the late 1930's. It began with the 1920 Numerus Clausus law, which restricted the admission of Jews to universities. But for eighteen years this was the only official discriminatory measure against the Jews. Hungarian Jewry felt a deep resentment against the Numerus Clausus, and one of the consequences was, as the author points out, that it drove the Jewish community to opposition against the government (p. 166). Another aspect of this law was the intervention of Jewish organizations at the League of Nations. Due to that intervention, and also to assuage the grievances of Hungarian Jewry, the law was modified in 1928.

A new phase began with the 1938 anti-Jewish law, the so-called first Jewish law. Fischer justly points to the foreign political constellation, when after the Anschluss Germany became a neighbour of Hungary, and the effect on Hungary's Jewish policy (p.174). On the whole, however, the law was motivated mainly by internal political and social considerations. It was conceived and actually drafted long before the Anschluss. Its main aim was to replace the Jews in economic life and in the professions by members of the rising Christian middle class, and thus to solve an acute social-economic problem. Basically, the first Jewish law was a sort of extended Numerus Clausus. The real turning point came with the second Jewish law (1939), based on the definition of Jews as a race. It was designed, not as hitherto, to limit the share of Jews in the economy and the professions, but to exclude them from national life and society. Noteworthy are the observations of the author as to the National-Socialist elements

adopted by the Hungarians and incorporated in the second and subsequent anti-Jewish laws, enacted during 1941-1943 (pp. 177-178);. These brought about, stage by stage, the social isolation of the Jews, which was a main point in the program of the extreme right in the 1940's. "With the responsibility for the social isolation of the Jews, Hungarian antisemites also carry responsibility for the consequences of this isolation" (pp. 179-180). And the consequences were far reaching indeed, because the systematic exclusion and isolation from 1939 on facilitated the concentration of Jews in ghettos and their subsequent deportation during the fateful summer of 1944. The author concludes that while the mass murder of Hungarian Jews can not be traced solely to Hungarian antisemites, it can not wholly be detached from it (p. 179).

Rolf Fischer's study of Hungarian antisemitism is the first general treatment of the subject embracing the period of Dualism as well as the Horthy era, thus presenting a more comprehensive history of the subject than previous works, which dealt mainly with the pre-first world war period. Fischer examined the various components of Hungarian antisemitic ideology and their relation to antisemitic politics. This was apparent especially during the inter-war period, particularly in the late 1930's and 1940's. A praiseworthy merit of the work is the attention to Jewish views and attitudes with regard to antisemitism.

Nathaniel Katzburg

Newly published:

"A Voice of Lament": The Holocaust and Prayer

("Kol Bechayot: Hashoah Vehatfilah")

by: Judith Tydor Baumel

The book is result of a seven year study carried out by Dr. Judith Tydor Baumel of the Institute of Holocaust Research at Bar-Ilan University. It examines the connection between the Holocaust and special Jewish prayers - both those written during the Holocaust and those composed afterwards in memory of its victims - from the historical, liturgical and theological aspects, with primary emphasis placed upon the first of the three.

The book is divided into two sections:

Part A serves as the historical framework of the study and examines various situations in which special Jewish Holocaust-related prayers were written. Each of the chapters in this section is devoted to one of these situations and analyzes the conditions under which the prayers were composed, their historical and theological implications, and their phrasing. Among the situations covered are occupied Europe, the Free World during the Holocaust, and the Jewish world after the Holocaust. A separate chapter examines the results of a survey taken among the Chief Rabbis and prominent rabbinical leaders throughout the world, vis-à-vis their relationship to the Holocaust and the possibility of composing a single memorial prayer for Holocaust victims which could be accepted by most of the Jewish world.

Part B includes the texts of over 60 Holocaust-related prayers from all Jewish denominations - Ultra-orthodox, Orthodox, Conservative, Reform and Reconstructionist. The book also includes a source list of studies and surveys of Religious Jewish life during and after the Holocaust.

(the book may be ordered through the Finkler Institute of Holocaust Research)

Publications

The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research is offering readers of the Bulletin an opportunity of purchasing Institute publications at a significant discount. Prices quoted include postage and handling. The following publications are now available:

1) Judith Tydor Baumel, "Kol Bechiyyot: Hasho'ah Vehatfila (A Voice of Lament: The Holocaust and Prayer), Ramat Gan, Bar Ilan University Press, 1992, 240p.

2) Judith Tydor Baumel and Rivka Knoller A Guide to the "Dworzecky Collection" found in the Institute Archives, Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1990 .(56 pages).

\$3.00/7.20 shekel

3) Yehuda Ben-Avner, Vom Orthodoxen Judentum in Deutschland Zwischen Zwei Weltkriegen, Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1987, 100p.

\$15.00/36.00 shekel

4) Meir Edelstein and Penina Meizlish (eds.), Religious Jewry During the Holocaust 1939-1945: Guide to the Archives of Religious Institutes and Organizations in Israel, (Heb.), Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1986, 140p.

\$12.50/30.00 shekel

- 5) David Farkas (ed. and comp.), Guide for Manuscripts and Printed Matter from the Legacy of Rabbi Samson Raphael Hirsch: the Saenger Collection vol. I: Letters and Hebrew manuscripts (Heb.), Ramat Gan, Institute for Research of Diaspora Jewry, 1982, 57+VIp.
\$7.50/18.00 shekel
- 6) Nathaniel Katzburg, Hungary and the Jews 1920-1943, Ramat Gan, Bar-Ilan University Press, 1981, 299p.
\$15.00/36.00 shekel
- 7) Nathaniel Katzburg (ed.), Pedut: Rescue in the Holocaust - Texts and Studies (Heb.), Ramat Gan, Bar-Ilan University Press, 1981, 240+VIIIp.
\$15.00/36.00 shekel
- 8) Keshev: Sources and Studies (Heb.) vol. 1 (1985), 65+XIp.
\$7.50/18.00 shekel
- 9) Rivka Knoller, The Activities of Religious Zionist Youth Groups in Europe During the Holocaust 1939-1945, Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1989
\$7.50/18.00 shekel
- 10) Rivka Knoller, The Denial of the Holocaust: A Bibliography, Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1989.
\$7.50/18.00 shekel

- 11) Penina Meizlish, **Religious Life During the Holocaust according to Community Memorial Books** (Heb.), Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 1990 (47 pages, 322 entries).

\$3.00/7.20 shekel

- 12) Chana Yaoz, **The Holocaust - Articles on Holocaust Literature** (Heb.), Ramat Gan, Department of Education, Bar-Ilan University, n.d. in conjunction with the Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, 75p.

\$4.00/9.60 shekel

- 13) Chana Yaoz [Israeli] **Poetry and Prose on the Holocaust** (Heb.), Ramat Gan, Department of Education, Bar-Ilan University , n.d., 75p.

\$4.00/9.60 shekel

- 14) Chana Yaoz, **Teaching the Holocaust - [Israeli] Poetry, Prose and Plays** (Heb.), Ramat Gan, The Arnold and Leona Finkler Institute of Holocaust Research, n.d., 75p.

\$4.00/9.60 shekel

- 15) Chana Yaoz, **Young Literature - Chapters in [Israeli] Poetry and Prose on the Holocaust** (Heb.), Ramat Gan, Department of Education, Bar-Ilan University, n.d., 70p.

\$4.00/9.60 shekel